

Δήμος Νάξου και Μικρών Κυκλάδων
Municipality of Naxos and Small Cyclades

ΝΑΞΟΣ

(Αρχαία, Βυζαντινή, Λατινοκρατούμενη,
Νεότερη, Σύγχρονη)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΤ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
«Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»

Υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών
Δαμαριώνας Νάξου, 30 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 2018

ΤΟΜΟΣ Α΄

NAXOS

(Ancient, Byzantine and under Latin Rule,
Early Modern and Modern, Contemporary)

MINUTES OF THE 6TH SCIENTIFIC CONFERENCE
“Naxos throughout the centuries”

Under the aegis of the Academy of Athens
Damarionas, Naxos, August 30 - September 2, 2018

VOLUME I

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ | EDITOR
Βασίλης Φραγκουλόπουλος | Vassilis Fragoulopoulos

ΝΑΞΟΣ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2021 | NAXOS, NOVEMBER 2021

ΚΑΣΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Δημήτρης Δημητρόπουλος

*Ιστορικός, Διευθυντής Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
(e-mail: dimdim@eie.gr)*

«Το θέμα της Νάξου είναι το ωραιότερον του Αιγαίου πελάγους και το πολυανθρωπότερον, αλλ' είναι και το δυσκολότερον περί την ευνομίαν ως παροικούμενον υπό διαφόρων τόπων και επομένως διαφόρων ηθών ανθρώπους, ως επί το πλείστον Κασίους και Κρήτες. Η διαφορά των ηθών των διαφόρων τούτων παροίκων φέρει καθ' ώραν έριδας, λογομαχίας, δαρμούς, συχνά και κατά της τιμής και της ιδιοκτησίας και αυτής της φυσικής υπάρξεως τολμήματα. Ο ισχυρότερος καταπατεί τα ιερά του αδυνάτου δικαίωματα και ο αδύνατος καταδυναστευόμενος δεν έχει που να προστρέξει ούτε πόθεν να ελπίση βοήθειαν. Πολλοί εκ τούτων εκπλέουν εις πειρατείας, πράττουν τα μέγιστα παρανομήματα και μόλον τούτο μένουν ατιμώρητοι. Ταύτα δε πάντα διότι η εκεί διοικητική αρχή και της αποχρώσης δυνάμεως υστερείται, και επιρροήν δεν έχει την παραμικράν εις αυτούς»¹.

Οι διαπιστώσεις αυτές περιλαμβάνονται σε αχρονολόγητη -του 1827 πάντως- επιστολή που στάλθηκε στην Αντικυβερνητική Επιτροπή. Ο συντάκτης υπογράφει ως «πατριώτης Νικόλαος Γιούλιος», είναι εγκατεστημένος στη Νάξο και με το γράμμα του αυτό απέβλεπε στον διορισμό του συμπατριώτη του Μηνά Σακελλαρίου ως διοικητή του νησιού². Ανεξαρτήτως όμως από τις πολιτικές επιδιώξεις του συντάκτη, η περιγραφή της κατάστασης στη Νάξο αποδίδει ένα σκοτεινό περιβάλλον που συνάδει και με άλλες μαρτυρίες. Κοινός παρονομαστής η δύσκολη συμβίωση των ντόπιων με τους Κρητικούς -και τους Κασίους- πρόσφυγες που βρέθηκαν στην Νάξο μετά την πολεμική ήττα και την καταστροφή των τόπων τους: της Κρήτης (ιδίως των Σφακιών) τον Μάρτιο του 1824, της Κάσου, το Ιούλιο του ίδιου χρόνου· οι Ψαριανοί μετά την καταστροφή του δικού τους νησιού τον Ιούνιο του 1824 εγκαταστάθηκαν αρχικά στη Μύκονο, τη Σύρο και αργότερα στην Αίγινα³. Η Νάξος υπήρξε τόπος υποδοχής και άλλων προσφύγων. Ορατά είναι τα ίχνη προσφύγων από τις Κυδωνίες,

Η μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο: «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» και κωδικό MIS 5002357, που εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

1. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΑΝΤΙΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, φ. 248, έγγρ. 2 / λήψη 4. Η αρχειακή αυτή παραπομπή, όπως και όσες ακολουθούν από τα ΓΑΚ, έχουν εντοπιστεί από την ψηφιακή αρχειακή συλλογή «Αρχειομνήμων» <http://arχειομημιον.gak.gr/index.html> στο υλικό από το «Αρχειό Αγώνος», που έχει αναρτηθεί από την Κεντρική Υπηρεσία (για διευκόλυνση του χρήστη της παραπάνω ψηφιακής εφαρμογής σημειώνεται και ο αύξων αριθμός λήψης σε κάθε αναφερόμενο έγγραφο). Στα παράθεμα εγγράφων έχουν διορθωθεί σιωπηρά ορθογραφικά λάθη και έχει χρησιμοποιηθεί μονοτονικό σύστημα τονισμού.
2. Ο Νικόλαος Γιούλιος υπογράφει, την 1^η Ιανουαρίου 1826, το πρακτικό εκλογής του Μηνά Σακελλαρίου ως πληρεξούσιου του κοινού των Κάσιων στην Γ' Εθνοσυνέλευση: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, τ. 20, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2001, σ. 51.
3. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικών ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 58-67.

ή την Εύβοια και η αλληλογραφία για ζητήματα που σχετίζονται με την παρουσία τους⁴. Οι προερχόμενοι από την Κρήτη και Κάσο πρόσφυγες όμως, παρότι εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους, είχαν ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που σχετίζονταν με τις ναυτικές επαγγελματικές τους δραστηριότητες και την εξοικείωση με τα όπλα στους τόπους καταγωγής τους. Τα στοιχεία αυτά ήταν ορατά στους πολιτικούς αξιωματούχους της Ελληνικής Διοίκησης που έφθναν στο νησί, λίγο μόλις καιρό μετά την άφιξη των προσφύγων.

Για παράδειγμα 15 μέρες μετά την άφιξή του στη Νάξο, την πρωτοχρονιά του 1825, ο νεοδιορισμένος έπαρχος Αντώνιος Αλεξόπουλος επισημαίνει σε αναφορά του προς το Υπουργείο Εσωτερικών: «Εδώ ως γνωστόν μετώκησαν όλοι εν γένει οι Κάσιοι με τας οικογενείας των, και πολλοί Κρήτες, όθεν είναι πολύς λαός, και επομένως ήταν αδύνατον να φυλαχθεί ευταξία ή τουλάχιστον διοικητικός χαρακτήρ άνευ εκτελεστικής δυνάμεως, διότι πάντοτε οι ναύται κατά το μάλλον ή ήττον είναι με πνεύματα διαφορετικά». Για το λόγο αυτό, συμπληρώνει ότι προσέλαβε άμεσα 15 στρατιώτες, κάποιους Κάσιους και κάποιους Κρητικούς, με μηνιαίο μισθό, 40 γρόσια χωρίς τα σιτηρέσια. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρεί επίσης τη λειτουργία του υγειονομείου επειδή τα λίγα πλοία των Κάσιων που διασώθηκαν από την καταστροφή επιχειρούν σε ύποπτους για μολυσματικές ασθένειες τόπους και χωρίς αστυνομική δύναμη είναι αδύνατο να τους επιβληθεί το αναγκαίο καθαριτήριο⁵.

Οι μαρτυρίες αυτές νομίζω δείχνουν ότι η μαζική έλευση προσφύγων του συγκεκριμένου αυτού κοινωνικο-επαγγελματικού προφίλ είχε σοβαρές -αν και μάλλον πρόσκαιρες στην περίπτωση της Νάξου- επιπτώσεις στους όρους διαβίωσης των κατοίκων: μία κατά βάση αγροτική και κτηνοτροφική κοινωνία, ωθήθηκε βίαια προς τις δραστηριότητες της θάλασσας, πράγμα που στις συνθήκες έντονης αναταραχής και πολέμου που επικρατούσαν στην περιοχή, σήμαινε ότι ουσιαστικά σπρώχτηκε στον κόσμο του κούρσου και της πειρατείας. Η κατάσταση αυτή που δημιουργήθηκε την τριετία, από τα τέλη του 1824 έως τα τέλη του 1827 στη Νάξο, αποτελεί νομίζω ένα χαρακτηριστικό δείγμα των συγκρουσιακών σχέσεων που δημιουργεί η εξ ανάγκης συμβίωση προσφύγων και ντόπιων, ιδιαίτερα όταν τα πληθυσμιακά μεγέθη των πρώτων είναι τέτοια, που δεν είναι εφικτό να ενταχθούν στις υπάρχουσες στον τόπο υποδοχής κοινωνικές δομές και οικονομικές δραστηριότητες· ακόμη και όταν η κεντρική διοίκηση ευαισθητοποιείται άμεσα στην επίλυση των προβλημάτων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των προσφύγων που κατέφυγαν από την Κάσο στη Νάξο. Ας παρακολουθήσουμε ένα εξάμνηνο χρονικό:

Ενάμισι μήνα μετά την κατάληψη της Κάσου από τις τουρκοαιγυπτιακές δυνάμεις του Χουσεΐν (7 Ιουνίου 1824) και τη φυγή όσων κατοίκων μπόρεσαν να διασωθούν, παρουσιάζεται στο Βουλευτικό, στις 23 Ιουλίου, αναφορά των Κασιωτών στην οποία ζητούν να ληφθεί πρόνοια για να τους δοθεί τόπος μετοίκησης, πόρος ζωής και εξαγορά όσων οικογενειών αιχμαλωτίστηκαν.⁶ Στην ίδια συνεδρίαση ο παραστάτης της Κάσου Δημήτριος Αρβαντόπουλος, του οποίου η οικογένεια είχε ήδη μεταφερθεί

4. Ενδεικτικά βλ. για την εγκατάσταση των Κυθωνιέων την αναφορά, του έτους 1822, του επάρχου Δημήτριου Οικονομίδη, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 13, Αθήνα 1981, σ. 180. Επίσης επιστολή της 1^{ης} Οκτωβρίου 1827, προσφύγων από την Εύβοια που διαμένουν στη Νάξο· ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 108, έγγρ. 12 / λίπεις 19-20.

5. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 51, έγγρ. 29-30 / λίπεις 47-50. Την ενμέρωση αυτή από τον έπαρχο υιοθετεί και το Υπουργείο Εσωτερικών σε έγγραφο προς το Εκτελεστικό, προκειμένου να υπάρξει έγκριση για τους μισθούς των 15 στρατιωτών που προσέλαβε ο Α. Αλεξόπουλος· ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 56, έγγρ. 15 / λίπεις 28-29.

6. *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας* τ. 2, σ. 362.

στη Νάξο⁷, ζητά να ληφθεί απόφαση τα νησιά Νάξος και Πάρος να περιποιηθούν τους πρόσφυγες μέχρι να οργανωθεί εκστρατεία στην Κρήτη⁸. Στη συνεδρίαση της επομένης μέρας 24 Ιουλίου το Βουλευτικό στέλνει στο Εκτελεστικό προβούλευμα με το οποίο ζητά «να διαταχθώσι τα νησιά Νάξος και Πάρος να περιποιώνται τους δυστυχείς Κασίους· προσέτι να διορισθή το μοναστήριον, το εν τη Πάρω, Εκατοντατυλιανή ονομαζόμενον, και άλλα μοναστήρια Παρονάξου, δια να κατοικήσωσιν εν αυτοίς οι οικογένειαι αυτών· προσέτι να γραφή και προς τους Παρονάξιους να μη λαμβάνωσιν ενοίκιον παρ' αυτών, αν η χρεία το καλέση να κατοικήσωσιν εις τας Χώρας»⁹.

Η κεντρική επαναστατική διοίκηση δηλαδή ενεργεί άμεσα. Δίνει την πολιτική κατεύθυνση της επίταξης των μοναστηριών ως των πιο πρόσφορων χώρων για τη φιλοξενία των προσφύγων και παράλληλα αναθέτει -ή καλύτερα προστάζει- στις τοπικές ηγεσίες να οργανώσουν την περιθάλψη, ενώ ζητά από τους κατοίκους να μην επιδιώξουν να κερδίσουν από τη ζήτηση σπιτιών που θα δημιουργηθεί, προσφέροντας δωρεάν οικήματά τους.

Έξι μήνες κατόπιν, στις 9 Ιανουαρίου 1825, διαβάζεται στη συνεδρίαση του Βουλευτικού αναφορά των Κασίων της Νάξου ότι μεταφέρθηκαν με εντολή του ναυάρχου Μιαούλη στο νησί αυτό, «πλιν όμως εκεί ταλαιπωρούνται άοικοι και στερούμενοι των προς το ζην αναγκαίων»¹⁰. Το Βουλευτικό γνωμοδοτεί προς το Εκτελεστικό: «ο έπαρχος εις μεν τους παντελώς ενδεείς Κασίους να δώση κοινά οικήματα δηλαδή μοναστήρια κ.τ.λ., εις δε τους οποσούν τρόπον έχοντας, να είναι συγκαταβατικώτερα τα ενοίκια»¹¹. Φαίνεται επομένως ότι παρά την ευαισθητοποίηση των αρχών, οι πρόσφυγες παρέμεναν άστεγοι έξι μήνες μετά, ενώ και η δωρεάν παραχώρηση μετατράπηκε σε έκκληση για ενοικίαση σε χαμηλές τιμές. Τον Μάιο του επόμενου χρόνου, οι Ναξιώτες Δημογέροντες πλέον, με επιστολή τους προς τους προκρίτους της Ύδρας, διαμαρτύρονται για τις ληστείες, τις καταχρήσεις και την αυθαιρεσία των Κασίων και ζητούν «έλεος από τον ισχυρόν βραχίονα της θαλασσοκρατούσης Ύδρας» για τη θεραπεία των δεινών που υφίστανται.¹²

Μετά την καταστολή της επανάστασης στην Κρήτη, την άνοιξη του 1824, κάτοικοι κυρίως από τα Σφακιά κατέφυγαν σε μεγάλες ομάδες στον ελεύθερο ελληνικό χώρο, αρχικά στην Πελοπόννησο, για να περάσουν κατόπιν στις Κυκλάδες, ή απευθείας στα εγγύτερα σε αυτούς νησιά του Αιγαίου¹³. Ο ακριβής αριθμός των Κρητών προσφύγων στις Κυκλάδες και στη Νάξο ειδικότερα δεν είναι γνωστός¹⁴. Φαίνεται

7. Ο Αρβανιτόπουλος στη συνεδρίαση της 4^{ης} Ιουλίου 1824 ζητά την επιστροφή χρημάτων που είχε δανείσει για ανάγκες της Διοίκησης προκειμένου να θρέψει την οικογένειά του που έχει καταφύγει στη Νάξο. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 2, Αθήνα 1972, σ. 336.

8. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 2, σ. 362.

9. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 2, σ. 363, και ενημέρωση για λήψη μέτρων, *ό.π.*, σ. 370.

10. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 7, Αθήνα 1973, σ. 89.

11. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 8, Αθήνα 1974, σ. 99.

12. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Πειρατεία. Κουρσάροι στο Αιγαίο*, Αθήνα 1984, σ. 55-56.

13. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα*, σ. 58-59· Νίκος Ανδριώτης, «Κρήτες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση του 1821», *Πεπραγμένα 12^{ου} Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016, σ. 2 (ηλεκτρονική έκδοση: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38> πρόσβαση 26/1/2019)· Μανόλης Πεπονάκης, *Ξένοι και πένητες. Οι Κρήτες πρόσφυγες στην περίοδο 1821-1871*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Παράρτημα αρ. 5, Ρέθυμνο 2018, σ. 13-14.

14. Κατά πάσα πιθανότητα μη τεκμηριωμένες εκτιμήσεις, όπως αυτή του Επαμ. Γεωργαντόπουλου, *Τηνιακά, ήτοι Αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τίνου*, επιμέλεια Δ. Σοφιανός, Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις, Αθήνα 2005, σ. 145, ότι το 1825 οι πρόσφυγες στην Τίνο υπολογίζονταν σε 16.000, χρίζουν ελέγχου, καθότι ενδεχομένως είναι υπερβολικές. Ανάλογα προβλήματα ακρίβειας έχουν και εκτιμήσεις

όμως ότι αφορούσε ομάδες ανθρώπων που μεταφέρονταν μεν με καΐκια από την Πελοπόννησο σταδιακά, συμποσούνταν όμως σε σημαντικά μεγέθη. Σε δύο μόλις, ενδεικτικά του τρόπου μεταφοράς τεκμήρια, το Υπουργείο Ναυτικών διατάζει τον λιμενάρχη Ναυπλίου να βρει καΐκια για να μεταφερθούν «ανεξόδως» Κρητικοί: στις 24 Ιουλίου 1825, 30 ψυχές στην Μήλο και 45 στην Νάξο¹⁵, και στις 27 Ιουλίου 1825 40 οικογένειες στη Νάξο¹⁶. Όπως αποδεικνύεται από σειρά μαρτυριών των κατά τόπους αρχών προς την ελληνική διοίκηση, η παρουσία τους υπήρξε πηγή αναστάτωσης, προστριβών και διενέξεων με ντόπιους. Το ζήτημα επανέρχεται με διάφορες αφορμές στις συνεδριάσεις και του Βουλευτικού, όπως σε αυτήν της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1825, όπου μετά από ενημέρωση ότι σε νησιά όπως η Νάξος, η Πάρος και η Σίφνος «πολλοί Κρήτες και Σφακιανοί περιέρχονται και αρπάζουσι χρήματα των κατοίκων και κάμγουσι πολλές καταχρήσεις», ζητείται από το Εκτελεστικό να φροντίσει να παιδεύσει τους ατάκτους¹⁷.

Οι τοπικές δημογεροντίες των Κυκλάδων θέτουν με επίταση το ζήτημα. Για παράδειγμα οι Σίφνιοι στις 16 Νοεμβρίου 1825 υποστήριζαν ότι: ενώ μετά την άλωση της Κρήτης «εδέχθημεν φιλανθρώπως και μεθ' όλης της ανοικούσης φιλοξενίας τους εκείθεν φυγάδας και απάτριδας Σφακιανούς ευγαίνοντες ακόμη και από τα ίδια μας οσπίτια εμβάζοντας αυτούς [...] συν τω χρόνω «καταντίσαμε είλωτες, σκλάβοι και ανδράποδα των ευεργετηθέντων και ομοπίστων Σφακιανών», οι οποίοι έχουν φτάσει «ήδη να κλέπτουν και από τους ίδιους ημάς από ακρωτήρια και μεταφέροντάς μας εις Γραμπουσάν εκείσε να μας πωλούν ως ανδράποδα και λύβας άλλους. Αρπάζουν τας κόρας από τας μητρικάς τους αγκάλας, τόλμημα το οποίον όχι μόνο αισθαντική ψυχή αλλ' ούτε αυτή η πέτρα δεν ημπορεί να βαστάξει»¹⁸. Με ανάλογη ένταση, στις 25 Οκτωβρίου 1827, οι Σερίφιοι μετά από μία ληστρική επιδρομή Κρητικών καταλήγουν στην πικρή διαπίστωση: «πάσχοντες να αποβάλλωμεν τον οθωμανικόν ζυγόν, υπεπέσαμεν εις άλλον βαρύτερον, των Κρητών, και άλλων κακοποιών»¹⁹.

Γλαφυρός στην περιγραφή της κατάστασης είναι και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο οποίος σε αναφορά του της 22ας Ιανουαρίου 1827 υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι των νησιών Νάξου, Πάρου, Σίφνου, Σερίφου υφίστανται μαρτύρια από τους Κρήτες πρόσφυγες: «όταν δεν εύρουν ή όταν δεν τους δοθή ζών δια να μεταφερθούν από ένα χωρίο εις άλλο, καβαλικεύουν τον πρώτον κάτοικον οπου εύρουν και τον αναγκάζουν να τους μεταφέρη· αρπάζουν τας θυγατέρας των κατοίκων και τας νυμφεύονται με την βίαν»²⁰.

που προκύπτουν από συνυπολογισμό διαφορετικών μεταξύ τους πηγών· όπως η εκτίμηση ότι οι Κρητικοί πρόσφυγες στη Μήλο το 1824, υπερέβαιναν τα 1.000 πρόσωπα, όταν ο αριθμός αυτός προκύπτει από καταγραφές πληρεξουσίων για λίξη αποζημιώσεων, του δημοτολογίου του 1837 και καταστάσεις μισθοδοσίας του 1838· βλ. Ζαφ. Αντ. Βάος, «Κρήται αγωνισταί. Ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965-1966), σ. 196-202.

15. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ, φ. 25, έγγρ. χωρίς αριθμηση / λίξη 233.
16. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ, φ. 26, έγγρ. χωρίς αριθμηση / λίξη 73.
17. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 7, Αθήνα 1973, σ. 330. Βλ. επίσης ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ, φ. 33, έγγρ. χωρίς αριθμηση / λίξη 2, με ημερ. 20/9/1825.
18. Σίμος Συμεωνίδης, «Σφακιανοί πρόσφυγες στη Σίφνο», *Σιφνιακά* 12 (2004), σ. 182-183. Βλ. επίσης και άλλα στοιχεία Σίμος Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1990, σ. 255-258.
19. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ, φ. 61, έγγρ. 29 / λίψεις 50-52.
20. Δέσποινα Θεμελί-Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτην Καποδιστριακίαν Περίοδον 1828-1829*, Μέρος Α' *Η δίωξις της πειρατείας*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1973, σ. 20-21. Πέραν των σχετικών τεκμηρίων τα προβλήματα από την παρουσία των Κρητικών επισημαίνουν και πρόσωπα που επισκέφθηκαν τις Κυκλάδες την εποχή αυτή· ενδεικτικά: Jourdain, *Mémoires*

Κυριολεξία άραγε ή υπερβολή; Πιθανόν το δεύτερο. Πάντως αποτυπώνει ένα κλίμα εκρηκτικό, όπου η αδυναμία ενσωμάτωσης των προσφύγων οδηγεί στην απόρριψη, στην περιφρόνηση ή και στη δαμιονοποίησή τους. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικό ενδιαφέρον ο δημόσιος λόγος των Ναξιωτών για τους Κρητικούς πρόσφυγες.

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1827 πέντε πρόκριτοι της Νάξου στέλνουν προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή έγγραφο -με σφραγίδα της Δημογεροντίας- και την ενημερώνουν ότι προσέρχεται στην έδρα της Διοίκησης ο πολιτάρχης, δηλαδή ο αστυνομικός διευθυντής²¹, του νησιού τους Βασίλειος Βαρλάς «δια να παραστήσει και δια ζώσης φωνής τα πάνδεινα κακά όπου υπέφερε και υποφέρει η δυστυχεστάτη μας πατρίς από τους απλήστους και βαρβάρους Κρήτες». Και συνεχίζουν: «Σεβαστή Κυβέρνησις οι Κρήτες είναι οι ίδιοι καθώς τους περιγράφει η παλαιά και νέα ιστορία του έθνους μας, άνθρωποι δόλιοι, κακεντρεχείς και φαυλόβιοι. Αυτοί όχι μόνον δεν εισήκουσαν εις τας διαταγάς της σεβαστής Διοικήσεως να εκστρατεύσουν προς την πατρίδα των, αλλά αυτοί έτι μάλλον επισωρεύονται εις την νήσον μας και πολλαπλασιάζονται τα κακά και οι καταχρήσεις των». Οι Δημογέροντες, αφού τονίζουν την σταθερή πειθαρχία των Ναξιωτών στη Διοίκηση και την οικονομική και πολεμική συνεισφορά τους στον Αγώνα, καταλήγουν με την έκκληση/απαίτηση: «η Σεβαστή Κυβέρνησις δεν πρέπει να εγκαταλείψει τους Ναξιούς εις την διάκριση των βαρβάρων και απλήστων Κρητών αλλά πρέπει κατά χρέος να λάβη πρόνοιαν, δια να στείλη δύναμιν όσον τάχιστα, και δύναμιν σημαντικήν, δια να απαλλάξη την νήσον μας από αυτούς τους τυράννους»²².

Βλέπουμε επομένως ότι οι Ναξιώτες πρόκριτοι προκειμένου να δομήσουν τα επιχειρήματά τους εναντίον των Κρητικών τους αποδίδουν συλλογικά χαρακτηριστικά, τα οποία τα συνδέουν με τον τόπο καταγωγής τους: όλοι οι Κρητικοί είναι άπληστοι, βάρβαροι, δόλιοι, κακεντρεχείς, φαυλόβιοι. Και μάλιστα έτι περαιτέρω δεν είναι μόνο τώρα, αλλά ήταν τέτοιοι πάντοτε, όπως τους περιγράφει η «παλαιά και νέα ιστορία του έθνους μας». Μία ασαφής ψευδώνυμη και χωρίς τεκμηρίωση «ιστορία», επιστρατεύεται δηλαδή για να υπηρετήσει τις τρέχουσες αντιπαραθέσεις. Άξια παρατήρησης είναι νομίζω δύο επιμέρους στοιχεία. Καταρχήν η περι έθνους διάσταση που προβάλλουν οι Ναξιώτες: οι Κρητικοί αποτελούν μέρος της οικογένειας του έθνους, εντούτοις παρουσιάζονται κάτι σαν τα «ιδιόρυσμα», «τα κακού χαρακτήρα παιδιά». Κατόπιν η πολιτισμική παράμετρος: οι Κρητικοί χαρακτηρίζονται δύο φορές στο κείμενο «βάρβαροι» και εδώ δηλαδή η συμπεριφορά τους ως προσφύγων, ανάγεται σε μία συνολικότερη πολιτισμική καθυστέρηση, που φέρεται ότι τους χαρακτηρίζει.

Ο πολιτάρχης Βασίλειος Βαρλάς πράγματι είχε μεταβεί στην έδρα της Διοίκησης, όπως ανέφεραν στην επιστολή τους οι Ναξιώτες πρόκριτοι. Εκεί, στην Αίγινα, στις 12 Σεπτεμβρίου 1827, υποβάλλει αναφορά με την οποία διεκτραγωδεί την κατάσταση,

historiques et militaires sur les évènements de la Grèce depuis de 1822 jusqu'au combat de Navarin, τ. 2, Παρίσι 1828, σ. 230-235· Bouchier lady, *Memoirs of the Life of Admiral Sir Edward Codrington with selections from the public and private correspondence*, edited by his daughter, τ. 1, Λονδίνο 1873, σ. 441-444· Κωνσταντίνος Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα 1878, σ. 219.

21. Το αξίωμα του πολιτάρχη, με καθήκοντα τοπικού αστυνομικού διευθυντή, εμφανίζεται από το 1822. Αρχικά οι πολιτάρχες εκλέγονταν από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς του κάθε τόπου, κατόπιν όμως διορίζονταν από το Εκτελεστικό βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η Διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνική επανάστασιν, 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 176

22. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 104 έγγραφο 60 / λίψεις 96-97. Είχε προηγηθεί και άλλη αναφορά των Ναξιων προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή, στις 6 Ιουνίου 1827, όπου επίσης διεκτραγωδούσαν τα δεινά τους, βλ. Α. Θ. Δρακάκης, «Κρήτες πρόσφυγες στη Νάξο και έναντι των Ναξιων πολιτεία των (1824-1827)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 12 (1995), σ. 178-181.

περιγράφοντας με τα πιο μελανά χρώματα τη διάχυτη ανομία: «οι εμφολεύσαντες εις αυτήν και εις τας πέριξ νήσους κακοποιοί τούς τας σφετερίζονται κατ' αρεσκίαν τους ακωλύτως, οι πειραταί πάλιν οι οποίοι κατεκυρίευσαν την θάλασσαν του Αιγαίου επιβουλεύονται αυτά τα ιερά δικαιώματα όλων εκείνων των νήσων. Εν όσω λοιπόν οι πειραταί και οι ρηθέντες εσωτερικά ταραξία υπάρχουν, αι νήσοι εν γένει θέλουσιν είσθε παντί πολιορκουμένα και άγρα των πειρατών, η δε Νάξος, με τας γειτνιαζουσάς της νήσους, ανδράποδα και κτίματα της πλεονεξίας των διορισθέντων κακοποιών αχαλινώτων δεσποτών των»²³. Οι Κρητικοί εδώ δεν μνημονεύονται ονομαστικά· η έμφαση δίνεται στη δράση όσων ήρθαν και μετέτρεψαν την περιοχή σε πειρατικό κέντρο και τους γηγενείς σε υποχείρια των πειρατών.

Η αντίδραση της Διοίκησης υπήρξε ταχεία. Επτά ημέρες μετά την αναφορά του Β. Βαρλά, στις 19 Σεπτεμβρίου η Επί των Εσωτερικών και της Αστυνομίας Γραμματεία αποστέλλει έγγραφο προς τους «εν Νάξω παροίκους Κρήτας» όπου επισημαίνει: «Η Κυβέρνησις πληροφορείται ότι μετέρχεσθε τας μυριάς καταχρήσεις εις την νήσον ταύτην προξενούντες ζημίας ουχί ολίγας εις τους εντοπίους. Διατάσσεσθε λοιπόν [...] να παύσπε εις το εξής από τα συνηθισμένας σας αταξίας και ληστρικής σας πράξεις και να εκστρατεύσπε, όπου προλαβόντως διετάχθητε. Προσέξατε δε μη παρακούσετε εις την διαταγήν ταύτην κατά την οποία συνήθειαν έχετε, επειδή η κυβέρνησις θέλει λάβη διαφορετικά μέτρα εναντίον σας και τότε θέλει μετανοήσετε απέχοντες των ληστρικών πράξεων ανωφελώς όμως»²⁴.

Η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε. Τον Νοέμβριο τα πλοία της Γραμβούσας αποβιβάζουν στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου 1.500 άνδρες²⁵. Οι Νάξιοι διατάχθηκαν να καταβάλλουν 15 γρόσια σε κάθε Κρητικό στρατιώτη για τα ναύλα και την τροφή του, με την υπόσχεση ότι το ποσό θα αφαιρεθεί από την ετήσια φορολογική υποχρέωση του νησιού²⁶. Στις 9 Νοεμβρίου 1827, σε επιστολή τους προς το Βουλευτικό και τη Διοίκηση οι δημογέροντες υποστηρίζουν ότι η Νάξος «με όλην την εσχάτην ένδειαν και αθλίαν κατάστασιν εις ην έφερον τα δεινά, αι καταχρήσεις των παροικούντων και συνεχείς συνεισφοραί», κατέβαλε συνολικά 36.000 γρ. εισφορά για την εκστρατεία στην Κρήτη, ποσό που συγκεντρώθηκε όλο με δανεισμό με αποτέλεσμα να έχει φέρει σε δεινή θέση και εξαντλήσει πλήρως τις οικονομικές αντοχές του νησιού. Διαμαρτύρονται γιατί ο Κόχραν απαγόρευσε την είσπραξη δασμού που θα μπορούσε να απέφερε ένα εισόδημα στην κοινότητα και παράλληλα ζητούν να υποχρεωθούν οι οφειλέτες να πληρώσουν τα χρέη τους, και ιδίως οι ενοικιαστές του σμυριγλιού (: σμυρίδας)²⁷.

Ένα μήνα μετά το κλίμα έχει αλλάξει. Οι άνδρες που μπορούν να φέρουν όπλα έχουν εκστρατεύσει στην Κρήτη, αφήνοντας πίσω στη Νάξο τα γυναικόπαιδα. Στις 28 Οκτωβρίου 1827, η Γραμματεία Εσωτερικών και Αστυνομίας στέλνει στους Δημογέροντες της Νάξου την ακόλουθη αυστηρή διαταγή: «Οι αυτόσε μείνασαι οικογένεια των εκστρατευσάντων Κρητών είναι άδικον και απάνθρωπον να ενοχλούνται από τους κατοίκους της νήσου, εν ω οι άνδρες τους υπήγον δια να απελευθερώσουν την

23. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 105 έγγραφο 65 / λίψεις 99-100.

24. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 106 έγγραφο 115 / λίψη 167.

25. Κ. Κρητοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859, σ. 377-378. Η είδηση για την εκστρατεία μνημονεύεται και στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* αρ. φύλλου 75, 9-11-1827, σ. 300.

26. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 113, χωρίς αριθμηση / λίψη 61. Στο έγγραφο, που συντάχθηκε στις 4 Αυγούστου 1827, έχει προστεθεί και σημείωση από τους Κρητικούς καπετάνιους ότι έλαβαν 2.000 γρόσια.

27. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΑΝΤΙΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, φ. 244, έγγο. 40 / λίψεις 49-50.

πατρίδα. Διατάπτεσθε λοιπόν κατά το υπ. αρ. [...] διάταγμα της Σ. Κυβερνήσεως να φροντίσετε να μην επιφέρονται ενοχλήσεις εις τας ρηθείσας οικογενείας από μέρους των συμπολιτών σας διότι η Κυβέρνησις δεν θέλει ανεχθεί το τοιούτον, αλλά θέλει λάβει αυστηρά μέτρα και εναντίον των ατάκτων και κακοποιών και εναντίον υμών αν αδιαφορήσετε»²⁸.

Η ουσία της αντιπαράθεσης αυτής δεν αφορούσε μόνο την «κακή συμπεριφορά» των προσφύγων, αλλά την υποχρεωτική ένταξή τους στον φορολογούμενο πληθυσμό προκειμένου από τη νέα ανά οικογένεια κατανομή, να υπάρξει ισόποση ελάφρυνση στα χρηματικά ποσά που πλήρωναν οι ντόπιοι. Ενδεικτική είναι η επιστολή που στέλνει στο Υπουργείο Εσωτερικών, την 1^η Οκτωβρίου 1827 -την εποχή δηλαδή ακριβώς της όξυνσης της αντιπαράθεσης με τους Κρητικούς πρόσφυγες- η σχετικός ολιγάριθμη ομάδα των προσφύγων από την Εύβοια. Δέκα Ευριπιώτες -όπως αυτοαποκαλούνται- διαμαρτύρονται γιατί εδώ και ένα χρόνο που έφυγαν από τη Σαλαμίνα και εγκαταστάθηκαν στη Νάξο: «οι κύριοι κάτοικοι Νάξου δεν έπαψαν από το να ζητώσι και να λαμβάνωσι παρ' ημών εράνους, πότε δια εν και πότε δια τον άλλον και ήδη μάλιστα δια την εκστρατείαν της Κρήτης». Οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι είναι φυγάδες, φτωχοί και γυμνοί, έχοντες ως μόνη περιουσία τα σώματά τους και προστρέχουν στο έλεος της Κυβερνήσεως να διατάξει τους δημογέροντες της Νάξου να τους επιστρέψουν όσα τους πήραν και να τους αφήσουν ανενόχλητους. Κλείνουν την επιστολή τους με το επιχείρημα ότι αν είχαν χρήματα να δώσουν, θα τα πρόσφεραν σε εκστρατεία για να ελευθερώσουν την δική τους ιδιαίτερη πατρίδα²⁹. Σύντομα, στο τέλος του ίδιου μήνα, η Διοίκηση ανταποκρίνεται στο αίτημά τους και διατάζει τους Δημογέροντες της Νάξου να πάψουν τις παράνομες απαιτήσεις τους για «εράνους και άλλα δοσίματα», καθώς οι πρόσφυγες «δεν ήλθον αυτόσε παρά να διαφύγουν την μάχαιραν του εχθρού»³⁰.

Το Νοέμβριο του 1827 η ατμόσφαιρα είναι τελείως διαφορετική για τους Κρητικούς της Νάξου. Στις 8 Οκτωβρίου 1827, ένα καθοριστικό για την εξέλιξη της ελληνικής επανάστασης, αναπάντεχο εν πολλοίς γεγονός, προφανώς έχει παίξει καιρό ρόλο: η ναυμαχία του Ναυαρίνου.

8 Νοεμβρίου 1827. Ο επίτροπος του Κόχραν ιατρός Γρόσπε αναφέρει στην επιτροπή Κρητών ότι επειδή υπάρχουν παράπονα ντόπιων, όσοι στρατιώτες παραμένουν στα νησιά θα διώκονται ως πειρατές³¹.

21 Νοεμβρίου 1827. Ο κυβερνήτης της βάρκας κανονιέρας «Φιλέλλην Αγγλίας» Φρέλσεν τοιχοκολλεί στη Νάξο αυστηρή ειδοποίηση προς τις Κρητικές οικογένειες: «αύριον δύο ώρας της ημέρας, εάν εύρω εδώ Κρήτας επί της νήσου να μην είναι ημβαρκαρισμένοι, θέλει γίνονται αιχμάλωτοι και να φέρονται εις τον εξοχότατον λόδρον Κόχραν δια να είναι παιδευμένοι, ωσαύτως και τα πδύσματά των θέλει λαφυραγωγούνται»³².

23 Νοεμβρίου 1827. Οι Κρήτες της Νάξου με δικό τους κείμενο δηλώνουν ότι με λύπη είδαν την εντολή. Υποστηρίζουν ότι είναι έτοιμοι να εκστρατεύσουν, θα επιβιβαστούν μάλιστα σε πλοίο που έφθασε στο λιμάνι επί τούτου, διαμαρτύρονται όμως

28. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 118, έγγρ. 155 / λίψη 221. Στο χειρόγραφο, που αποτελεί σχέδιο του επίσημου εγγράφου που στάλθηκε, παραμένει κενός ο αριθμός διατάγματος, ενώ υπάρχει και επισήμανση να σταλεί όμοιο έγγραφο και στους δημογέροντες Πάρου.

29. ΓΑΚ ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 108, έγγρ. 12 / λίψεις 19-20.

30. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 112, έγγρ. 138 / λίψεις 197

31. Στυλιανός Μοτάκης, *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη (ή Τσιριγώτη). Έγγραφα των ετών 1810-1834*, Χανιά 1953, σ. 197-199.

32. *Ο.π.*, σ. 199.

έντονα για την εντολή να εγκαταλείψουν τη Νάξο τα γυναικόπαιδα και να μεταβούν είτε στην υπό οθωμανική κυριαρχία Κρήτη είτε στην Κάρπαθο, που δεν έχει δυνατότητες να θρέψει τόσες ψυχές. Υποστηρίζουν ότι η εντολή του Φρελσεν -ως εκπροσώπου του Κόχραν- δεν ανταποκρίνεται στο πνεύμα της εντολής της ελληνικής διοίκησης για εκστρατεία, αφορά δε χήρες και ορφανά Κρητικών που σκοτώθηκαν σε μάχες σε όλο τον ελληνικό χώρο: «άλλης ο ανήρ, άλλης ο αδελφός, άλλης το τέκνον εφονεύθησαν ακόμη χθες εις τους κάμπους των κλεινών Αθηνών και το αίμα των εισέτι βοά εκδίκησιν κατά των εχθρών, άλλοι έμειναν μονόποδες, άλλοι μονόχειρες, και περιφερόμενοι τας νήσους ζητούσιν από τους αδελφούς των έλεος και αντί τούτου δεν ευρίσκουσιν παρά διωγμόν και διωγμόν τοςούτον από φιλανθρώπους Ευρωπαϊούς». Τέλος, παραδέχονται ότι υπήρξαν «τινές αχρείοι» Κρητικοί «οίτινες έκαμαν εις το διάστημα της παρουσίας των εις τας νήσους καταχρήσεις τινάς εις μόνα τρόφιμα, όχι όμως να επιβουλεύωσιν και τιμίν ή ζωήν των νησιωτών». Γι' αυτούς υποστηρίζουν ότι έπρεπε οι Νάξιοι να συντάξουν ονομαστικό κατάλογο των δραστών και να μην ενοχοποιούνται όλοι οι πρόσφυγες συλλήβδην³³.

8 Μαρτίου 1828. Οι Κρήτες της Νάξου σε μακροσκελή επιστολή τους προς τους παραστάτες τους στο Βουλευτικό δίνουν τη δική τους εκδοχή για όσα συνέβησαν στη Νάξο τον περασμένο Νοέμβριο και ζητούν προστασία μέχρι να γίνει εφικτή η αναχώρηση για την πατρίδα τους. Υποστηρίζουν ότι πριν φύγουν οι στρατεύσιμοι Κρητικοί για την εκστρατεία λάμβαναν διαβεβαιώσεις από τους ντόπιους ότι οι οικογένειές τους είναι ασφαλείς. Μόλις όμως αναχώρησαν οι Ναξιώτες εξώθησαν τους ανθρώπους του Κόχραν να απαιτήσουν την εκδίωξη των οικογενειών τους. Ακολούθησαν σκηνές απελπισίας, όπου οι χήρες πουλούσαν σε εξευτελιστικές τιμές τα ελάχιστα τρόφιμα που είχαν για τη διατροφή τους για να πληρώσουν το ναύλο του πλοίου. Η αντίδραση λίγων Κρητικών που βρέθηκαν στη Νάξο απέτρεψε τη βίαιη εκδίωξη και τα πράγματα ησύχασαν για κάποιο διάστημα, μέχρι την στρατιωτική ήττα στην Κρήτη και την άφιξη του Καποδίστρια. Τότε άρχισαν πάλι οι Ναξιώτες να ζητούν πιεστικά την αναχώρηση των προσφυγικών οικογενειών και άλλαξε η αντιμετώπισή τους: «άρχισαν οι χωριανοί να υβρίζουν όποια γυναίκα πατριώτισσάν μας ή παιδί ήθελεν εύρουν να περιπατή εις τα χωράφια των δια να συνάξη ολίγα χόρτα να φάγουν, φωνάζοντες να φεύγουν, να φεύγουν πλιά οι βρωμοκρητικοί, οι σκυλοκρητικοί από τον τόπον μας, διότι μας αφάνησαν· ουδέ εις τους δρόμους αν ήθελαν απαντήσουν κανέναν ή καμμίαν δεν δεχόταν καν τον χαιρετισμόν τους. Τόσον μίσος έχουν εις όλους, ωσάν να είμεθα Τούρκοι ή Εβραίοι». Στην κατάληξη της επιστολής αποδέχονται και δικά τους λάθη, σε συνδυασμό όμως με τις ευθύνες των ντόπιων. «Δεν ημπορούμεν να σας το αρνηθούμεν από τας τόσας και τόσας καταχρήσεις οπού φωνάζουν οι Αξιώται ότι τους έκαμαν οι Κρήτες, δεν έλειψαν να ακολουθήσουν μερικά από μερικούς, αλλά και από αυτούς δεν έκαμεν κανείς καμμίαν, χωρίς να τον μεταχειρισθή όργανόν του πάλιν εντόπιος. Και όταν γίνη ακριβής εξέτασις δι' αυτάς, τότε θα παρησιασθούν πολλοί τοιούτοι και να δείξουν και γράμματα όπου τους έστειλναν εντόπιοι σημαντικοί μάλιστα δια να κάμουν όσα έκαμαν πάλιν εις τους εντοπίους τους, άλλοι με τας αναθεματισμένας ομολογίας των και άλλοι με άλλας αιτίας, προερχομένας από παλαιά πάθη των με τα οποία άνοιξαν έναν πόρον εις τους πτωχούς Κρήτας δια να ζουν και αυτοί και οι φαμίλιαί των και τώρα τους κατηγορούν, τους μισούν, τους κατατρέχουν και καταδιώκουν από την νήσον τους

33. Ο.π., σ. 199-202. Την υπόθεση καταγράφει και ο Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 373, σύμφωνα με τον οποίο τον Απρίλιο του 1827 από τη Νάξο μόνον, μεταφέρθηκαν 200 έμπειροι Κρητικοί στρατιώτες στην Αττική για να πολεμήσουν εκεί.

πάλιν οι ίδιοι. Καθ' ημέραν ακούγονται εδώ κλεψίαι, γίνονται αφορισμοί εις τας εκκλησίας, ποίοι τας κάνουν όταν λείπουν οι Κρήτες;»³⁴

Πρόκειται για την άλλη πλευρά της στενάχωρης, αναγκαστικής αυτής συμβίωσης. Οι ντόπιοι, όταν νιώθουν ισχυρότεροι από τους πρόσφυγες, μετατρέπονται οι ίδιοι σε αδικοπραγούντες. Δεν αφορά φυσικά η αλλαγή αυτή μόνο τους Νάξιους. Ανάλογη διαταγή, για παράδειγμα, στάλθηκε και στην Πάρο, όπου επίσης είχε καταγγελθεί κακοποίηση οικογενειών Κρητών· στο χωριό Τσιπίδος μάλιστα κατέληξαν σε αρπαγές και τραυματισμούς³⁵. Πιθανότατα στη στάση αυτή υπάρχει και μία πλευρά προσωπικής αντεκδίκησης ή έκφρασης συσσωρευμένων εντάσεων. Νομίζω όμως ότι η διάσταση αυτή εκδηλώνεται μόνο ευκαιριακά, με κάποιες αφορμές. Η ουσιαστικότερη πλευρά είναι τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα που αφορούν τον χώρο, τα αγαθά και τους οικονομικούς πόρους. Μια από τις πιο χαρακτηριστικές εκφάνσεις της σύγκρουσης αυτής αφορά την κατανομή των τακτικών και έκτακτων φόρων που βαρύνουν την κοινότητα. Στη Νάξο το θέμα αποτελεί βασικό διακύβευμα από την αρχή της επανάστασης που εκφράζεται στην κατανομή της συνολικής φορολογικής υποχρέωσης του νησιού μεταξύ Χώρας και χωριών³⁶, στη φοροαπαλλαγή των προστατευόμενων -προξένων κυρίως- των ευρωπαϊκών δυνάμεων³⁷, ή επίσης στη συμμετοχή των προσφύγων στους τακτικές εισφορές και στα έκτακτα δοσίματα που απαιτούσε η Διοίκηση ή στη χρησιμοποίησή τους από τους ντόπιους στο παιχνίδι εξουσίας στο εσωτερικό του νησιού.

Αδικούμενοι και αδικούντες, καταπιεστές και καταπιεζόμενοι οι ντόπιοι και οι πρόσφυγες στη Νάξο στα χρόνια του Αγώνα μοιάζουν να εναλλάσσουν ρόλους και ιδιότητες σε ένα περιβάλλον συγκρουσιακό. Η μαζική έλευση και εγκατάσταση προσφύγων, ιδιαίτερα από περιοχές με παράδοση στα όπλα και στα επαγγέλματα της θάλασσας πιθανότατα φόρτισε έτι περαιτέρω το κλίμα. Η ελληνική επανάσταση όμως στη Νάξο φαίνεται ότι λειτούργησε ως πυροκροτητής κοινωνικών εντάσεων που υπήρχαν και δίχαξαν τη ναξιακή κοινωνία ήδη πριν την οθωμανική κυριαρχία, και ήταν απότοκο ισχυρών φεουδαλικού τύπου καταναγκασμών που η οθωμανική διοίκηση δε στάθηκε ικανή να εξαλείψει. Η πόλωση αυτή ήταν ορατή σε όποιον ερχόταν σε επαφή με τα ναξιακά πράγματα. Όταν τις πρώτες μέρες του Ιανουαρίου του 1825, ο μόλις αφιχθείς έπαρχος Αντώνιος Αλεξόπουλος έγραφε στη Διοίκηση «από πρώτης αφετηρίας απαντήσαμεν δύο κόμματα πολλά ευκρινή, των λεγομένων αρχόντων οίτινες αγαπούν τον δεσποτισμόν και πρωτεία και συνίστανται εις πέντε

34. Στυλιανός Μοτάκης, *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη*, σ. 202-205. Μνεία των εγγράφων βλ. και Ν. Ανδριώτης, «Κρήτες πρόσφυγες κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση του 1821», σ. 2-3.

35. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ 118, έγγο. 132 / λίψεις 185-186 και έγγο. 154 / λίψεις 219-220.

36. Ενδεικτικά: Για παράδειγμα οι καθολικοί αρνούσαν να πληρώσουν το ήμισυ της συνεισφοράς για την κατασκευή πυρπολικών και ζητούσαν να υπολογιστεί αναλογικά με τον πληθυσμό η κατανομή της οφειλής (*Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 7, Αθήνα 1973 σ. 293, και τ. 8, Αθήνα 1974, σ. 278). Σχετικά με τη σύγκρουση για την κατανομή των φόρων βλ. την από 21 Ιουνίου 1822, επιστολή του Μιχαήλ Μαρκοπολίτη όπου αναπτύσσεται και το σκεπτικό της υπόθεσης: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 11, Αθήνα 1978, σ. 12-13.

37. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 42, έγγο. 124 / λίψεις 211-212. Εύγλωττο είναι το από 13 Σεπτεμβρίου 1824 έγγραφο του Υπουργού Εσωτερικών Γρηγορίου Δικαίου προς τον γάλλο και τον ολλανδό πρόξενο στη Νάξο, στο οποίο τους επισμαίνεται ότι με κατάπληξη έμαθε η διοίκηση ότι δεν θέλουν να καταβάλλουν το δέκατο για τις ιδιοκτησίες τους όπως και τον φόρο που βαρύνει τις εκκλησίες Δυτικού δόγματος. Ο Παπαφλέσσας τονίζει ότι «εις εκάστην επικράτειαν έκαστος άνθρωπος, οποιασδήποτε καταστάσεως ή βαθμού, ξένος ή εντόπιος, αρκεί να έχη ιδοκτιπον γην, και είναι εις χρέος κατά τους νόμους όλων των εθνών, να πληρώνη καθέκαστον έτος το νόμιμον δικαίωμα» και καταλήγει απειλώντας τους ότι αν δεν συμμορφωθούν άμεσα «θέλετε το πληρώσει και μη θέλοντας, με μεγάλην σας ζημίαν».

εξ στίτια και των επίλοιπων κατοίκων της Χώρας»³⁸, έδινε τη δική του αίσθηση από μία πολιτική και κοινωνική διαμάχη που είχε αποκτήσει έντονα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και εκφράστηκε με ποικίλες αφορμές και τρόπους στη νεότερη ναξιακή ιστορία. Στα χρόνια του Αγώνα πήρε τη μορφή σύγκρουσης, με επίκεντρο το θρησκευμα (καθολικοί - ορθόδοξοι), τον τόπο κατοικίας (Χώρα - χωριά), την καταγωγή (άρχοντες - λαός) και εκφράστηκε τόσο με τη διακριτή διάθεση ομάδων του ναξιακού πληθυσμού απέναντι στην επανάσταση, τη στάση τους απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις ή την εύκολη υιοθέτηση ποικίλων φημών που διέτρεχαν το Αιγαίο³⁹. Στο περιβάλλον αυτό το δίπολο ντόπιοι-ξένοι, που προέκυψε από τη μαζική έλευση προσφύγων, αναζωπύρωσε απλώς μια φωτιά που δεν είχε ποτέ σβήσει.

SUMMARY

REFUGEES FROM KASSOS AND CRETE IN NAXOS DURING THE GREEK REVOLUTION

Dimitris Dimitropoulos

After the military defeat of the Revolution in Crete in the spring of 1824, and the destruction of Kassos by the Ottomans, the revolutionaries and their families sought shelter in the liberated Greek regions. Many of these families arrived in the Cyclades and Naxos. Based on archival material from the period of the Greek War of Independence, the article focusses on the way the refugees were received in the new place of establishment and the attitude of the Greek government, the communal authorities and the inhabitants towards them. It examines the impact of the newcomers on the daily life of the locals and the problems that arose from this cohabitation, such as the mutual feelings of dissatisfaction and the complaints about aggression and illegal behavior from both sides. Additionally, it discusses the ability of the local authorities and the central government to prevent unrest through policing and to guarantee social peace. The forced cohabitation of the Naxians and the armed refugees from Kassos and Crete affected the island's socio-economic conditions, resulted in the formation of new power relations, as well as in the emergence of a collective spirit in the local society. The agricultural and stock-farming economic characteristics of Naxos, the deep local conflicts and the warlike newcomers are all important aspects of this short-lived refugee incident.

38. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 51, έγγρ. 29 / λίψεις 47-50.

39. Χαρακτηριστικό του κλίματος που είχε διαμορφωθεί είναι έγγραφο της Αντικυβερνητικής Επιτροπής της 13^{ης} Νοεμβρίου 1827, με το οποίο γνωστοποιεί προβούλευμα του Βουλευτικού και διατάζει να εκδοθεί εγκύκλιος προς τους κατοίκους των νήσων, η οποία να εξηγήσει τις ολέθριες συνέπειες της φήμης περί σταυροφορίας και να απαιτεί να συλληφθούν οι πρωταίτιοι, βεβαιώνοντας ότι το ελληνικό έθνος δεν θα επιτρέψει ποτέ να αποσπαστεί το Αιγαίο από την επικράτειά του. Επίσης, να ζητηθεί από τον Τ. Κόχραν, που καλείται στη Διοίκηση, να διατάξει όσα τα στρατεύματα βρίσκονται στη Νάξο για εκγύμναση για το ναυτικό, να αποχωρήσουν γιατί η παραμονή τους εκεί προκαλεί σύγχυση και ταραχή στους κατοίκους, και να μεταβεί εκεί κρατικός αξιωματούχος επιφορτισμένος με τη διερεύνηση όσων συνέβησαν. Τέλος να σταλούν έγγραφα με τις αποφάσεις που έχουν παρθεί για την είσπραξη των φόρων και να καταστεί σαφές ότι δεν θα γίνει δεκτή καμία πρόφαση άρνησης πληρωμής τους. Βλ. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΑΝΤΙΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, φ. 244, έγγρ. 73 / λίψεις 92-93. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης αλληλογραφία των Δημογερόντων της Νάξου με την Αντικυβερνητική Επιτροπή· ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, φ. 113, έγγραφα 132-133 / λίψεις 212-215· φ. 115, έγγραφο 10, λίψη 15.